

УДК 349.2(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.2.4>

ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ – ВАЖЛИВА ГАРАНТІЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ

Росолов В.В.,

*аспірант кафедри трудового права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Росолов В.В. Відшкодування моральної шкоди у трудовому праві – важлива гарантія захисту прав працівників.

Стаття присвячена дослідженню інституту відшкодування моральної шкоди у сфері праці, тобто у випадках, коли трудові права працівника порушує роботодавець, і в результаті чого завдається моральна шкода, яка підлягає відшкодуванню. Оскільки питання відшкодування моральної шкоди у трудовому праві залишається й донині дискусійним, так як не існує однозначного ні наукового, ні законодавчого його вирішення. Хоча інститут відшкодування моральної шкоди у сфері праці є важливою гарантією захисту прав працівників. Під час дослідження було проаналізовано чинне вітчизняне законодавство та погляди науковців з порушеного питання. Зокрема, зазначено, що відшкодування моральної шкоди у трудовому праві має свої особливості порівняно з відшкодуванням моральної шкоди у цивільному праві. Так, специфіка відшкодування моральної шкоди у сфері праці полягає в суб'єктному складі цих правовідносин – працівник і роботодавець, де роботодавець має обов'язок із відшкодування моральної шкоди, а працівник має право на її отримання за наявності в сукупності негативних наслідків порушення трудових прав. Звернено увагу, що відшкодування моральної шкоди у трудовому праві пропонують розглядати в трьох аспектах: як компенсацію за завдану моральну шкоду працівнику; як самостійний, особливий та універсальний вид відповідальності роботодавця; та як спосіб захисту прав працівника у трудових правовідносинах. Зроблено висновок, що трудове законодавство щодо правового регулювання питань відшкодування моральної шкоди працівникові потребує вдосконалення, так як у ньому бракує визначення не тільки відшкодування моральної шкоди в трудовому праві, а й моральної шкоди у трудовому праві, що, у свою чергу, призводить до того, що завдану моральну шкоду не сприймають власне, як шкоду, її просто ігнорують. Водночас хоча запровадження інституту відшкодування моральної шкоди у трудовому праві й не вирішило всіх проблем щодо захисту трудових прав людини, але засвідчує той факт, що у трудовому законодавстві поступово реалізуються конституційні положення про визнання людини найвищою соціальною цінністю та гарантування кожному державою його фізичної та моральної безпеки.

Ключові слова: моральна шкода, відшкодування, компенсація, працівник, роботодавець, трудові права, захист, гарантія, національне законодавство.

Rosolov V.V. Compensation for non-pecuniary damage in labor law is an important guarantee of the protection of workers' rights.

The article is devoted to the study of the institution of compensation for moral damage in the field of labor, i.e. in cases where the employee's labor rights are violated by the employer, and as a result, moral damage is caused, which is subject to compensation. Since the issue of compensation for moral damage in labor law remains debatable to this day, as there is no unambiguous scientific or legislative solution to it. Although the institution of compensation for moral damage in the field of labor is an important guarantee of the protection of workers' rights. During the research, the current domestic legislation and the views of scientists on the raised issue were analyzed. In particular, it is stated that compensation for non-pecuniary damage in labor law has its own characteristics compared to compensation for non-pecuniary damage in civil law. Thus, the specifics of compensation for non-pecuniary damage in the field of labor lies in the subject structure of this legal relationship - the employee and the employer, where the employer has the obligation to compensate non-pecuniary damage, and the employee has the

right to receive it in the presence of negative consequences of the violation of labor rights. Attention has been drawn to the fact that compensation for moral damage in labor law is proposed to be considered in three aspects: as compensation for moral damage caused to the employee; as an independent, special and universal type of employer's responsibility; and as a way of protecting the rights of the employee in labor relations. It was concluded that the labor legislation regarding the legal regulation of issues of compensation for moral damage to the employee needs improvement, since it lacks a definition not only of compensation of moral damage in labor law, but also of moral damage in labor law, which, in turn, leads to the fact that the inflicted moral damage is not actually perceived as damage, it is simply ignored. At the same time, although the introduction of the institution of compensation for moral damages in labor law did not solve all the problems regarding the protection of human labor rights, it is evidenced by the fact that the constitutional provisions on the recognition of a person as the highest social value and the guarantee of his physical and moral safety by every state are gradually being implemented in the labor legislation.

Key words: moral damage, compensation, compensation, employee, employer, labor rights, protection, guarantee, national legislation.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення все частіше трапляються випадки порушення прав працівників. Така тенденція звісно є фактором негативного суспільного й законодавчого регресу. Саме тому, одним із дієвих шляхів протидії даному явищу, а також способом захисту порушення прав працівників є відшкодування моральної шкоди. Натомість, у нормах чинного законодавства про працю України належним чином не врегульовано означене питання, зокрема у Кодексу законів про працю [1] міститься лише одна стаття 237-1, за якою відшкодування власником або уповноваженим ним органом моральної шкоди працівнику провадиться у разі, якщо порушення його законних прав призвели до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків чи вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя. Водночас тлумачення поняття «моральна шкода в трудовому праві», «відшкодування моральної шкоди в трудовому праві» законодавство у сфері праці не містить.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання відшкодування моральної шкоди залишається й сьогодні дискусійним, оскільки до нині не існує однозначного ні наукового, ні законодавчого вирішення цього питання. Певну увагу питанням відшкодування моральної шкоди приділяли у своїх роботах такі науковці, як Л. Амелічева, Д. Боброва, Н. Болотіна, В. Бурак, С. Вавженчук, В. Гончарук, І. Забара, Т. Кириченко, Л. Котова, Л. Криушенко, І. Лагутіна, В. Паліюк, В. Прокопенко, Л. Решетник, З. Ромовська, Н. Саніахметова, С. Синчук, О. Сорока, О. Трюхан, Г. Чанишева, В. Чернадчук, Н. Хуторян, С. Шимон, О. Ярошенко та ін.

Метою статті є дослідження інституту відшкодування моральної шкоди в трудовому праві як важливої гарантії захисту прав працівників, поняття та юридичної природи.

Виклад основного матеріалу. Починаючи дослідження поняття та юридичної природи відшкодування моральної шкоди в трудовому праві, передусім звернімося до розуміння поняття «моральна шкода». Так, аналізуючи законодавчі акти, робимо висновок, що вперше дане поняття згадується в Законі України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», де зазначається про прагнення держави «... забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної і моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями, реабілітованим та їхнім сім'ям...» [2]. В Основному Законі [3] містяться лише окремі норми (32, 56, 62, 152), в яких згадується моральна шкода. Так, згідно ч. 4 ст. 32 «кожній людині гарантується ... право на відшкодування матеріальної й моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням і поширенням такої інформації»; ст. 56 «кожен громадянин має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної й моральної шкоди, заподіяної незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадовців чи службовців при здійсненні ними покладених на них повноважень»; ч. 4 ст. 62 «в разі скасування вироку суду як неправосудного матеріальну й моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням, відшкодовує держава»; ч. 3 ст. 152 «кожен має право на компенсацію державою матеріальної й моральної шкоди, завданої фізичним або юридичним особам актами й діями, які визнано неконституційними».

Разом із цим найбільшу увагу законодавець присвятив цьому питанню саме у цивільному законодавстві України. Так, відповідно до ст. 23 ЦК України [4] особа має право на відшкодування

моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав. Моральна шкода полягає: – у нанесенні фізичного болю і страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом чи іншим ушкодженням її здоров'я; – у душевних стражданнях, яких зазнала така особа через протиправну поведінку щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; – у душевних стражданнях, нанесених фізичній особі, шляхом знищення чи пошкодження її майна; – у приниженні честі й гідності фізичної особи, а також ділової репутації особи фізичної або юридичної. Тобто, законодавець визначає моральну шкоду через перелік обставин, в яких вона виражається. У свою чергу Пленум Верховного Суду України в постанові № 4 від 31.03.1995 [5], присвяченій судовій практиці у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, поняття «моральна шкода» трактує як втрата немайнового характеру внаслідок моральних або фізичних страждань, інших негативних явищ, заподіяних фізичній або юридичній особі протиправними діями інших осіб. Як бачимо, цивільне законодавство та судова практика використовують різні поняття при визначенні проявів моральної шкоди, зокрема мовиться про душевні або моральні страждання. Так, законодавець у Цивільному кодексі України використав поняття «душевні страждання», в той час як Пленум Верховного Суду України застосовує категорію «моральні страждання». Разом з тим, Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» у ст. 4 під моральною шкодою пропонує розуміти страждання, заподіяні громадянину внаслідок фізичного чи психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, інших негативних наслідків морального характеру [6]. Вважаємо категорію «моральні страждання», найбільш вдалою, оскільки саме ця дефініція найбільш точно відображає значення цих переживань.

Щодо розуміння даного поняття у сфері праці, то згідно ст. 12 Закону України «Про охорону праці» [7] під моральною шкодою, нанесеною потерпілому працівникові розуміються страждання, заподіяні останньому внаслідок фізичного або психічного впливу, що спричинило погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, викликало інші негативні наслідки морального характеру. Цією нормою вперше в трудовому законодавстві було надано визначення поняттю моральна шкода» та передбачено відшкодування моральної шкоди, заподіяної трудовим каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням трудових обов'язків.

Аналізуючи наукові погляди, слід зазначити, що серед учених-правників також немає єдності на розуміння поняття «моральна шкода». Так, досліджуючи проблему визначення поняття моральної шкоди, вчені відзначають, що інститут відшкодування моральної шкоди має цивільно-правову природу, однак відшкодування моральної шкоди характерно не тільки для цивільно-правових відносин, тому норми, які регулюють відшкодування моральної шкоди, містяться в багатьох нормативно-правових актах, що свідчить про його міжгалузевий характер. Дане поняття не є універсальним і однаковим. У нормативно-правових актах воно трактується по-різному. Оскільки кожен закон чи підзаконний нормативний акт регулює певний вид правовідносин, то і поняття «моральна шкода» формується у відповідності з потребами даних правовідносин. Доречно припустити, що закріплені законодавцем різні поняття досліджуваного правового явища обумовлюються залежно від виду правопорушення, яким завдається моральна шкода, а також колом їхніх суб'єктів, що спричиняють даний вид шкоди [8, с. 215]. Зокрема, моральну шкоду працівника у трудовому праві розглядають «як шкоду, завдану працівнику в результаті порушення трудових прав, а саме приниження честі, гідності або ділової репутації роботодавцем, що стало причиною моральних страждань та призвело до погіршення якості його життя» [9, с. 154]; як втрати немайнового характеру, що виникли внаслідок душевних, психічних та/або фізичних страждань, заподіяних унаслідок ушкодження його здоров'я, що призвели до порушення його нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного суспільного життя, до вимушених змін або обмежень у виборі трудової діяльності, звичайного кола спілкування та інших негативних наслідків [10].

Моральна шкода у трудовому праві характеризується також тим, що вона спричиняється порушенням трудових прав, орієнтовний перелік яких наведений у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди». Зокрема, включено наступні порушення: незаконне звільнення або переведення працівника,

невплата належних йому грошових сум, виконанням робіт у небезпечних для життя і здоров'я умовах. Водночас зазначений перелік не є вичерпним та може бути розширений за рахунок інших порушень трудових прав працівників. Отже, згідно з чинним на даний час трудовим законодавством моральна шкода у трудовому праві може мати місце при порушенні саме трудових прав та за наявності наслідків, визначених статтею 237-1 КЗпП України.

Підсумовуючи вищезазначене, вважаємо найбільш повне визначення поняття «моральна шкода», яке охоплює всі галузі права, викладено саме у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 № 4.

Тепер перейдімо до аналізу визначення та правової природи поняття «відшкодування моральної шкоди у трудовому праві». Так, у трудовому праві його пропонують розглядати в трьох аспектах: 1) як компенсацію за завдану моральну шкоду працівнику; 2) як самостійний, особливий та універсальний вид відповідальності роботодавця; та 3) як спосіб захисту прав працівника у трудових правовідносинах [9, с. 154]. Так, на думку Крисань Т.Є., компенсація (відшкодування) моральної шкоди являє собою можливість людини, якій заподіяно моральну шкоду внаслідок порушення її природних прав і свобод, вимагати від порушника виконання його обов'язку вчинити певні дії, спрямовані на усунення або послаблення в неї негативних психічних станів та процесів, викликаних приниженням її гідності внаслідок цього порушення; а також її можливість звернутися до компетентних державних чи міжнародних органів за примусовим забезпеченням виконання зазначеного обов'язку [11, с. 218]. У свою чергу Чернадчук В.Д. розглядає відповідальність за заподіяну порушенням трудових прав моральну шкоду як покладання на власника або уповноважений ним орган невідповідних майнових наслідків, пов'язаних із застосуванням до нього санкцій у грошовій або іншій матеріальній формі, що застосовуються незалежно від заподіяння майнової шкоди на користь працівника [12, с. 7]. Водночас Брагінський М.І. й Вітрянський М.І. відносять компенсацію (відшкодування) моральної шкоди до таких способів захисту прав учасників договірних відносин, які мають на меті відновлення порушеного права та/або компенсацію витрат, що їх зазнала особа у зв'язку з порушенням її права [див.: 13, с. 22].

Також у науковій літературі точаться дискусії щодо використання в словосполученні «моральна шкода» категорій «компенсація», «відшкодування». Так, одні науковці вважають, що в повному обсязі можуть бути відшкодовані лише матеріальні збитки, а моральну шкоду не можна відшкодувати сповна, належить говорити тільки про її компенсацію. Оцінити у грошах вартість страждань, пов'язаних, наприклад, із травматичною ампутацією ноги чи спричинених вбивством сина, неможливо. Тільки матеріальні збитки можна підрахувати сповна [14, с. 41]; інші вважають, що не варто розрізняти категорії «відшкодування моральної шкоди» і «компенсація моральної шкоди», а використовувати їх як однакові за значенням [15, с. 232]. Хоча Котова Л. зазначає, що ціною багатьох зусиль було включено до Цивільного кодексу України термін «відшкодування», завдяки чому усунене словесне розмаїття, властиве Цивільному кодексу 1963 року, незважаючи на те, що стосовно моральних страждань не підходить ні термін «компенсація», ні термін «відшкодування». У цьому випадку може бути тільки «заспокоєння». Саме тому термін «відшкодування моральної шкоди» необхідно сприймати умовно [16, с. 250].

Навіть у Кодексі законів про працю у ст. 237-1 вживається «відшкодування моральної шкоди», зокрема «відшкодування власником або уповноваженим ним органом моральної шкоди працівнику провадиться у разі, якщо порушення його законних прав призвели до моральних страждань, втрати нормальних життєвих зв'язків чи вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя».

Висновки. Підводячи підсумок викладеному слід зазначити про наступне. Відшкодування моральної шкоди є актуальним питанням трудового права, оскільки є важливою гарантією захисту прав працівників. Натомість чинне законодавство України не містить чіткого та достатнього його регулювання, відтак відшкодування моральної шкоди за трудовим законодавством залишається дискусійним.

Відшкодування моральної шкоди у трудовому праві має свої особливості порівняно з відшкодуванням моральної шкоди у цивільному праві. Зокрема, специфіка відшкодування моральної шкоди у трудовому праві полягає в суб'єктному складі цих правовідносин – працівник і роботодавець, де роботодавець має обов'язок із відшкодування моральної шкоди, а працівник має право на її отримання за наявності в сукупності негативних наслідків порушення трудових прав.

Трудове законодавство щодо правового регулювання питань відшкодування моральної шкоди працівникові потребує вдосконалення, так як у ньому бракує визначення не тільки відшкодування моральної шкоди в трудовому праві, а й моральної шкоди у трудовому праві, що, у свою чергу, призводить до того, що завдану моральну шкоду не сприймають власне, як шкоду, її просто ігнорують. Разом з тим, хоча запровадження інституту відшкодування моральної шкоди у трудовому праві й не вирішило всіх проблем щодо захисту трудових прав людини, але засвідчує той факт, що у трудовому законодавстві поступово реалізуються конституційні положення про визнання людини найвищою соціальною цінністю та гарантування кожному державою його фізичної та моральної безпеки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс законів про працю України : Закон УРСР від 10.12.1971 № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. № 50 (Дод.). Ст. 375.
2. Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років: Закон України від 17.04.1991 № 962-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 22. Ст. 262.
3. Конституція України: Закон від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
5. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 № 4. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/VS95027?_ga=2.212333713.427232104.1593875141-1453711892.1566494565.
6. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду: Закон України від 01.12.1994 № 266/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 1. Ст. 54.
7. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 № 2694-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 49. Ст. 668
8. Криушенко Л.І. До питання поняття «моральної шкоди» за чинним законодавством України. *Право та управління*. 2011. № 2. С. 213–220.
9. Кириченко Т.М. Особливості відшкодування моральної шкоди в трудовому праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2020. 195 с.
10. Ярошенко О.М., Мельничук Н.О., Москаленко О.В., Луценко О.Є., Сорока О.П. Актуальні теоретичні та практичні проблеми відшкодування моральної шкоди потерпілим працівникам від нещасних випадків на виробництві або професійних захворювань: монографія / за заг. ред. О.М. Ярошенка. Харків: Юрайт, 2022. 272 с.
11. Крисань Т.Є. Правові аспекти відшкодування моральної шкоди у цивільно-правових відносинах. *Часопис Київського університету права*, 2011. № 4. С. 218–221.
12. Чернадчук В.Д. Відшкодування моральної шкоди при порушенні трудових прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Київ, 2001. 14 с.
13. Селезень С.В. Поняття відшкодування моральної шкоди в трудовому праві. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 10-1. Том 2. С. 21–23.
14. Ромовська З.В. Спірні питання відшкодування моральної шкоди. *Вісник Верховного Суду України*. 2005. № 5. С. 41–44.
15. Решетник Л.П. Відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Х., 2005. 20 с.
16. Котова Л.В. Возмещение морального вреда: проблемы и пути их решения. *Актуальные проблемы права: теория и практик*. 2010. № 17. С. 231–241.